

DE ATLANTIKWALL, DEFINITIE VAN EEN FENOMEEN

1. Inleiding

De provincie Zuid-Holland werkt samen met partijen aan een beter beschermd, beleefbaar en benut cultureel erfgoed in de provincie. Dit doet zij door de ontwikkeling van zeven 'erfgoedlijnen', waarvan de Atlantikwall er één is. Voor projecten die deze erfgoedlijn versterken kan subsidie worden aangevraagd.

De vraag is echter of er een gemeenschappelijk beeld bestaat over wat we onder de Atlantikwall verstaan. Onder historici en beleidsmakers blijken er dikwijls interpretatieverschillen te zijn. In het kader van het subsidieprogramma 'Erfgoedlijn Atlantikwall' heeft de bijbehorende erfgoedtafel daarom gevraagd het fenomeen Atlantikwall nader te definiëren. Een eenduidige definitie maakt het mogelijk te bepalen of subsidieaanvragen in het kader van de Erfgoedlijn daadwerkelijk betrekking hebben op (onderdelen van) de Atlantikwall. Niet alleen militair-historisch is de vraag interessant wat de Atlantikwall is en wat we er onder kunnen verstaan, maar ook voor de huidige en toekomstige omgang met het erfgoed is het van belang de Atlantikwall te kunnen duiden.

2. De Duitse kustverdediging in historisch perspectief

a. Fasering

Er zijn grofweg vier fasen te onderscheiden in de ontwikkeling van de Duitse kustverdediging:

Fase 1: Offensieve voorbereiding, verdediging van specifieke locaties (havens) en bewaking van de kustlijn (1940- 1941);

Fase 2: Lineair gesloten verdedigingslinie tegen aanvallen vanuit zee (eind 1941);

Fase 3: Rondom gesloten verdedigingslinie tegen aanvallen vanuit zee, de lucht en vanuit het achterland (eind 1942-eind 1943);

Fase 4: Proactieve verdediging en verdieping verdedigingslinie (eind 1943-1945).

b. Van bewaking naar verdediging: de voorgeschiedenis (fase 1)

Offensieve voorbereiding, verdediging van specifieke locaties (havens) en bewaking van de kustlijn (1940- 1941).

Begin juli 1940 hadden de Duitsers de westkust van Europa van het noorden van Noorwegen tot het zuiden van Frankrijk in handen. Vanaf dat moment vormde de kustlijn de buitengrens van het Derde Rijk. Vooralsnog werd deze door de *Wehrmacht* slechts op primitieve wijze bewaakt omdat men nog in het offensief was. Van een verdediging (soms met bunkers) was slechts sprake op strategische locaties zoals de belangrijke havens aan de West-Europese kust, de Kanaalkust en de prestigieuze Kanaaleilanden. Na het verliezen van de slag om Engeland en de groeiende aandacht van Hitler voor het Oosten plaatste de *Wehrmacht* vanaf 1941 geleidelijk aan meer radar- en artilleriestellingen tussen de aanvankelijk geïsoleerd gelegen bolwerken aan de kust, waardoor langzamerhand een reeks van stellingen langs de kust ontstond.

c. Het bevel van 14 december 1941: de Neue Westwall (fase 2)

Lineair gesloten verdedigingslinie tegen aanvallen vanuit zee (eind 1941).

Op 14 december 1941 beveelt Hitler de bouw van de *Neue Westwall*. Het verdedigingsconcept dat hieraan ten grondslag lag ging uit van een groot *incasseringsvermogen* (gebieden moesten zich langere tijd zelfstandig kunnen verdedigen zodat er tijd was om versterkingen vanuit het achterland aan te voeren) en *efficiënte inzet* van manschappen (de te verdedigen kustlijn had namelijk een enorme lengte). Deze uitgangspunten waren enerzijds ingegeven door de toenemende dreiging van een *geallieerde* invasie en anderzijds door de noodzaak om steeds meer soldaten aan het Oostfront in te zetten.

De verdere uitbreiding van de bestaande verdedigingswerken tot een gesloten verdedigingslinie “*von Eismeer bis zur Biscaya*” moest derhalve met duizenden zogenaamde *Ständige Bunker (St-Bunker)* plaatsvinden. Deze linie zou de belangrijkste kustlocaties, met name havengebieden, beschermen tegen vijandelijke aanvallen vanuit zee en de lucht, uiteraard met inzet van “alle ter beschikking staande middelen”.

Daarnaast had de *Neue Westwall* volgens Hitler een grote symbolische- en dus propagandawaarde. De realisering bleek vooralsnog een te grote bouwkundige opgave en dat leidde tot aanpassing van de plannen. Er werden daarom in deze fase nauwelijks St-Bunkers gebouwd maar als alternatief dunwandige betonnen en bakstenen bunkers.

St-Bunkers, oftewel bunkers *in Ständiger Ausbau*, zijn technisch vernuftige ontwerpen met een muur- en dakdikte van minimaal twee meter gewapend beton. Er zijn honderden verschillende gestandaardiseerde typen, bedoeld voor onder andere het onderbrengen van manschappen, munitie, voorraden en wapens. Bunkers met minder dikke muren en daken en bouwwerken van metselwerk waren niet bomvrij en werden als *Verstärkt feldmässiger Ausbau* aangeduid (letterlijk: versterkte veldwerken). Tegenwoordig kunnen we stellen dat de St.- Bunkers de iconen van de Atlantikwall vormen.

d. Voortschrijdend inzicht: de Atlantikwall (fase 3)

Rondom gesloten verdedigingslinie tegen aanvallen vanuit zee, de lucht en vanuit het achterland (eind 1942-eind 1943).

Nog geen week na de op 13 augustus 1942 gehouden zogenaamde 'Atlantikwall-conferentie' vond de mislukte *geallieerde* aanval op Dieppe plaats. Die gebeurtenis versterkte Hitler in zijn opvatting dat bomvrije bunkers, zogenaamde *Ständige Bunker*, noodzakelijk waren omdat open veldstellingen en lichte bunkers te kwetsbaar waren voor luchtaanvallen. Dat leidde 25 augustus 1942 tot bevel nummer 14 van generaal-veldmaarschalk *Gerd Von Rundstedt*, destijds opperbevelhebber van alle Duitse troepen aan het Westelijk front. Hierin werd de uitbouw van de Kanaalkust en de Atlantische kust tot een "onneembare vesting" aangekondigd. De bouw van St-bunkers kreeg nu de hoogste prioriteit en vanaf deze tijd werd niet meer gesproken over de Neue Westwall maar over de Atlantikwall.

Het bevel betekende ook een aanpassing van het verdedigingsconcept, omdat "onneembaar" nu zowel betrekking had op de voor- als op de achterzijde van de linie. Dat impliceerde naast het *Seefront* aan de voorzijde ook een *Landfront* aan de andere zijde, mede bedoeld om de stellingen te verdedigen tegen tangbewegingen en achterwaartse luchtlandingen. Dit leidde tot de aanleg van tankhindernissen (tankmuren, drakentanden) en naast natuurlijk aanwezige waterhindernissen tot het graven van tankgrachten.

De uitbreiding van het *Seefront* met een *Landfront* vereiste daarmee ook een (nog) grotere integratie van al bestaande en nieuw te bouwen bunkercomplexen (bijv. hoofdkwartieren, vliegvelden en radarstations) binnen een bepaald gebied. Dat leidde tot clustering van de bunkercomplexen in zogenaamde *Stützpunktgruppen*. Het verdedigingsconcept vereiste verregaande afstemming tussen de drie krijgsmachtdelen *Kriegsmarine*, *Heer* en *Luftwaffe*.

Verskillende bunkers en veldwerken (elementen) vormen samen een militair complex zoals een infanteriestelling, een geschutbatterij of hoofdkwartier (ensemble). Vaak wordt een dergelijk complex aangeduid als stelling (*Stützpunkt*), wat verwarrend kan zijn omdat een complete verdedigingslinie ook wel stelling wordt genoemd.

e. Alles of niets: Rommel (fase 4)

Proactieve verdediging en verdieping verdedigingslinie (eind 1943-1945).

Eind 1943 werd het verdedigingsconcept verder aangepast op last van veldmaarschalk Erwin Rommel, toen namens Hitler inspecteur van de Atlantikwall. Hij vond dat de aanvallers bij een invasie al op zee vernietigd moesten worden en dat in het uiterste geval het beslissende gevecht op het strand zou plaatsvinden. De *Wehrmacht* zou volgens hem niet in staat zijn de vijand te verslaan als het hem zou lukken vaste voet aan de grond te krijgen. Begin 1944 liet Rommel daarom allerlei versperringen in de vloedlijn plaatsen waaronder grote aantallen schuin ingegraven palen voorzien van mijnen.

Daarnaast onderkende hij op grond van zijn frontervaringen het toenemende gevaar van *geallieerde* luchtlandingen. Om die te verhinderen en tegelijkertijd als rugdekking voor de kustverdediging werd op Rommels bevel de bestaande verdediging van het *Landfront* en het achterliggende gebied

uitgebreid. Laaggelegen gebieden werden onder water gezet (inundaties), en Rommel liet daarnaast extra mijnevelden, aarden wallen, loopgraven en andere hindernissen aanleggen.

3. De Atlantikwall als fenomeen

De overblijfselen van de Duitse kustverdediging worden tegenwoordig in totaliteit als ‘De Atlantikwall’ aangeduid. Vanwege hun fysieke verschijningsvorm zijn het zichtbare en tastbare ‘littekens van de oorlog’. Naar verhouding zijn er nog weinig zichtbare sporen van de Duitse bezetting in onze kuststreek over en de laatste jaren is er besef ontstaan dat de Atlantikwall een cultuurhistorische waarde heeft en een bijdrage kan leveren aan de herinneringscultuur (herinneringslandschap). De restanten hebben inmiddels de status van (beschermde) cultureel erfgoed gekregen.

Voor de huidige en toekomstige omgang met de Atlantikwall is het daarom belangrijk om inzicht te hebben in de aard van deze verdedigingslinie. Dat maakt het mogelijk om een afgewogen oordeel te geven over de waarde en betekenis van (onderdelen van) de Atlantikwall.

De Atlantikwall kan op verschillende manieren worden gekarakteriseerd, namelijk als:

- een militair **verdedigingsconcept**, gebaseerd op een linie;
- een herkenbare, **fysieke infrastructuur**, veelal langs en of nabij de kustlijn;
- een grotendeels **gestandaardiseerde vorm** van vestingbouw;
- een samenhangend **verdedigingssysteem**;
- een **propagandaterm**.

a. De Atlantikwall als verdedigingsconcept

De Atlantikwall (*Neue Westwall*) borduurt voort op eerder ontwikkelde Duitse verdedigingsconcepten gebaseerd op linies, zoals onder andere de *Hollandstellung*, de *Ostwall* en de *Westwall*. Het grote verschil met deze linies is echter dat de Atlantikwall niet één blauwdruk kent, maar onder invloed van de steeds veranderende oorlogssituatie en op grond van militair-strategische overwegingen vanaf 1941 tot 1945 gaandeweg tot een gesloten linie *evolueerde*. Vanwege de opeenvolgende verschillende ideeën gedurende de vijf oorlogsjaren kent de kustverdedigingslinie een gelaagdheid van verdedigingsconcepten wat zichtbaar is in de uiteindelijke fysieke structuur zoals we die nu kennen.

b. De Atlantikwall als fysieke infrastructuur

De Duitse kustverdediging die vanaf medio 1940 werd opgebouwd, had als doel vijandelijke aanvallen vanuit zee (of de lucht) te voorkomen of af te slaan. Ze bestond in het begin vooral uit geschutbatterijen rond de havens, maar groeide in de loop der jaren uit tot een gesloten bunkerlinie langs de gehele kust en kende zowel een *See-* als *Landfront*. Op tussenliggende locaties werden onder andere *U-Boot-bunkers* (*Unterseeboot*, een duikboot), en *S-Boot-bunkers* (*Schnellboot*, een motortorpedoboot), vliegvelden, luchtafweerstellingen en radarstellingen gebouwd. Deze objecten en complexen liggen in hetzelfde gebied van de kustverdedigingslinie die we nu Atlantikwall noemen,

terwijl ze formeel geen (wezenlijk) onderdeel van de Atlantikwall waren. Door hun noodzakelijke tactische of strategische aanwezigheid in dat gebied, werden deze objecten evenwel - ook voor hun beveiliging - min of meer geïntegreerd in de kustverdediging. Dikwijls hadden ze een eigen vorm van verdediging, die echter ook weer gebruikt kon worden bij de taakstelling van de Atlantikwall.

Kortom: de Atlantikwall als fysieke kustverdedigingsstructuur bestaat uit losse elementen en ensembles waarin militaire objecten zijn geïntegreerd die al om andere redenen langs de kuststrook aanwezig waren. Doorgaans worden deze objecten als onderdeel van de Atlantikwall aangemerkt, hoewel ze het strikt genomen niet hoeven te zijn.

c. De Atlantikwall als verdedigingssysteem

Indien er een geallieerde aanval op de kust zou plaats vinden zou de strijd zich ter land, ter zee en in de lucht afspelen. De verdediging was dan ook een samenspel tussen de verschillende Duitse krijgsmachtdelen landmacht, luchtmacht en marine en de verschillende bunkercomplexen in een gebied waren qua functie op elkaar afgestemd om de inzet van wapens en manschappen zo efficiënt en effectief mogelijk te maken.

Voor de vechtende troepen was goede ondersteuning, coördinatie en bevelsvoering onontbeerlijk en de kustverdediging kon niet adequaat functioneren zonder de achterwaarts gelegen hoofdkwartieren van de met deze kustverdediging belaste militaire eenheden, hun logistieke ondersteuning, de communicatie/verbindingen, etc. Kortom, de Atlantikwall is onlosmakelijk verbonden met de Duitse militaire structuur en kan niet los worden beschouwd van de hieraan verbonden achterliggende militaire objecten.

Ook de zogenaamde terugvalstellingen, inundatiegebieden en andere meer landinwaarts aangelegde hindernissen hebben ook hun plek in dit verdedigingssysteem. Ze geven namelijk diepte en sterkte aan de gehele Atlantikwall.

d. De gestandaardiseerde vorm van vestingbouw

De gestandaardiseerde vorm van vestingbouw komt in de Atlantikwall tot uiting door:

- de centraal aangestuurde bouw van de Atlantikwall en de hiërarchie van verdedigingslocaties op basis van de categorieën *Widerstandsnest, Stützpunkt, Stützpunktgruppe, Verteidigungsbereich en Festung*;
- de standaardisatie van bunkers en objecten (*Ständiger Bau, Küver, Verstärkt Feldmässig, Sonderkonstruktionen*, etc.).

In Duitse bronnen werd de linie ook wel beschreven als *Perlen am Perlenschnur*, waarbij de stellingen de parels vormen en de tussengelegen kustgedeeltes (*Freie Küste*) het parelsnoer waren.

In totaal zijn er in heel West-Europa tussen 1941 en 1945 ruim 17.000 *Ständiger Ausbau*-bunkers gebouwd, waarvan ruim 2.000 in Nederland. Het merendeel daarvan was onderdeel van de Atlantikwall. Behalve deze zwaar uitgevoerde bunkers bouwden de Duitsers in ons land circa 21.000 kleinere bunkers en bouwwerken van beton of metselwerk. Hierbij zijn niet inbegrepen de zogenaamde *Deckungslöcher*, éénmans-putringen, die op ruime schaal werden geplaatst.

De lengte van de Atlantikwall bedraagt ongeveer 6200 kilometer. Dat is op basis van rechte kustlijnen zonder inhammen en fjorden, en gemeten vanaf de grens van Noorwegen met Rusland tot de grens van Frankrijk met Spanje, inclusief de kustlijn van de Kanaaleilanden.

Naast de bovengenoemde permanente verdedigingswerken van gewapend beton of steen werden er op zeer grote schaal zogenaamde veldversterkingen gebouwd. De loopgraven, schuttersputten, open mitrailleur- en mortieropstellingen etc. werden gegraven en soms van binnen met hout bekleed. Waar de betonnen of stenen bouwwerken als de zogenaamde 'harde resten' worden aangeduid, spreekt men van de vaak nog vaag in het terrein zichtbare contouren van loopgraven etc. van 'zachte resten'. Ook deze vorm van veldversterkingen was gestandaardiseerd door middel van voorschriften.

e. De Atlantikwall als propagandaterm

In oorlogsjournals, kranten en tijdschriften werd bewust het beeld gecreëerd van de Atlantikwall als een ondoordringbare muur die de *'Festung Europa'* onneembaar maakte. Deze propaganda-boodschap moest de Duitse bevolking gerust stellen en het moreel van de soldaten hoog houden, de bevolking van de bezette gebieden imponeren en tegelijkertijd de vijand ontmoedigen en demoraliseren.

4. Definiëring van de Atlantikwall

a Definitie

De uiteindelijke vorm en omvang van de **fysieke infrastructuur** van de Atlantikwall is bepaald door het gedurende de Tweede Wereldoorlog evoluerende Duitse **kustverdedigingsconcept**. De organisatie, aansturing en ondersteuning van de met de kustverdediging belaste legeronderdelen maakten dat de Atlantikwall als een **verdedigingssysteem** kon functioneren. Mede door de verregaande **standaardisatie** van bunkerbouw werd de Atlantikwall in omvang en aantallen enorm en kon daardoor als **propagandamiddel** worden ingezet.

b. Begrenzing

Heden ten dage wordt de Atlantikwall door velen als synoniem beschouwd voor de Duitse kustverdediging tijdens de Tweede Wereldoorlog. Of als verzamelnaam voor alle bouwwerken die zich langs de kuststrook bevinden. Op grond van het voorgaande kan hierin nuance worden aangebracht. Afhankelijk van het gekozen perspectief is het mogelijk om aan te geven wat de reikwijdte van de Atlantikwall is, en welke objecten en verdedigingswerken er toe gerekend kunnen worden.

De **fysieke begrenzing** van de Atlantikwall wordt gevormd door:

- De buitenste grenzen van de stellingen en bunkercomplexen (*Widerstandsnest, Stützpunkt*), of samenstel van bunkercomplexen (*Stützpunktgruppe, Verteidigungsbereich, Festung*) - zowel *Seefront* als *Landfront* - zoals die door de *Wehrmacht* voor de kustverdediging zijn bepaald;
- De kuststrook tussen de verschillende *Stützpunktgruppen, Verteidigungsbereiche en Festungen*, met een variërende diepte van enkele kilometers vanaf de oorspronkelijke kustlijn;
- Alle objecten die tot het verdedigingssysteem van de Atlantikwall behoren: in het achterland gelegen opstellingen, steunpunten en hoofdkwartieren van de met de *kustverdediging* belaste krijgsmachtonderdelen.

Literatuur

Heber, T. (2003). *Der Atlantikwall 1940-1945. Die Befestigung der Küsten West- und Nordeuropas im Spannungsfeld nationalsozialistischer Kriegführung und Ideologie*

Molt, A. (1993). *Der Deutsche Festungsbau von der Memel zum Atlantik. Festungspioniere, Ingenieurkorps, Pioniertruppe 1900-1945.*

Rolf, R. 2014. *Atlantikwall. Batteries and Bunkers.*

Den Haag, 22 februari 2016,

Kees Neisingh

Geert-Jan Mellink

Raphaël Smid

Jeroen Rijpsma